

ÉMILE DURKHEIM (1858–1917) I EL RELATIVISME ÈTIC

Ramon ALCOBERRO

El creient s'inclina davant Déu, perquè a Déu creu deure-li l'ésser i, particularment, el seu ésser mental, la seva ànima. Nosaltres tenim les mateixes raons per tal d'experimentar aquest mateix sentiment envers la col·lectivitat.

DURKHEIM: *Sociologia i Filosofia*, cap. 3.

El relativisme

Relativisme i antiutilitarisme

Dos conceptes bàsics: "fet social" i "anòmia"

Treball, Estat i moralitat

Dues menes de societats

Elements per a una crítica de Durkheim

Una resposta utilitarista a Durkheim

El relativisme

El relativisme moral contemporani no pot ser entès sense la teoria del relativisme sociològic que en la seva formulació actual prové de l'obra del sociòleg francès Émile Durkheim, de qui Anthony Giddens (a la seva monumental SOCIOLOGIA), ha pogut dir que: "ha tingut una influència més duradora en la sociologia contemporània que la d'Auguste Comte".

Per a Durkheim, tal com ell mateix diu a SOCIOLOGIA I FILOSOFIA, no hi ha autonomia moral, sinó que: "tots els sistemes de moral (...) són funció de l'organització social". O, en la frase tal vegada més coneguda: "cada societat, en general, té la moral que necessita". D'aquesta manera no hi ha relació entre la conducta bona i la veritat (o la bellesa), sinó que les normes morals i la justícia són un producte de la pressió social, interioritzada pels individus.

Però cal distingir amb tota cura entre l'utilitarisme moral i el relativisme durkheimià. Els utilitaristes defensen com a màxima de conducta l'axioma "el màxim bé per al màxim nombre" i reivindiquen una moral autònoma, democràtica i maximitzadora, mentre que el rerefons del relativisme cultural és la defensa conservadora i heterònoma de la tradició considerada com a criteri bàsic d'articulació social. Per a Durkheim, en canvi, com diu a L'EDUCACIÓ MORAL, la moralitat és un motlle –i no només una regla o un conjunt de regles– que existeix objectivament i que hem de seguir necessàriament, ens agradi o no, per la senzilla raó que formen part d'una cultura i no ens les podem saltar. "Actuar moralment –diu en aquest text– és adaptar-

se a les regles de la moral" (Lliçó XI). Les regles existeixen fàcticament i no hi ha res a fer, amb independència que ens agradin, i ens siguin útils, o que –per contra –se'ns facin revesses. En les seves pròpies paraules: "No hem de construir aquestes regles [morals] quan hàgim d'actuar, deduint-les d'uns principis més elevats; existeixen, estan fetes, viuen i funcionen al nostre voltant. [les regles morals] Són la realitat moral en la seva forma concreta" (Lliçó III).

Si algú s'ha enfrontat a l'utilitarisme amb arguments racionalment forts ha estat, òbviament, Durkheim; i malgrat que avui l'utilitarisme ha esdevingut la teoria dominant en ciències socials, no està de més repensar els seus arguments perquè (via Mauss i Boas, especialment) han tingut gran influència sobre una de les concepcions etnològiques més habituals (el relativisme cultural) i a partir d'aquí s'han divulgat en teories populars de l'acció moral, que sovint s'invoquen encara, barrejades amb dosis de "mala consciència de l'home blanc". Però si el paradigma utilitarista i liberal en ciències socials pot ser depassat sense caure en utopismes estèrils (cosa avui dia difícil, però no impossible), l'operació haurà de fer-se també a través, entre altres estratègies, d'una reconsideració de Durkheim.

En síntesi, el relativisme moral consisteix a afirmar que els criteris de "justícia" o de "bé" només podem trobar-los (o només tenen validesa normativa) a l'interior de cada grup determinat i només serveixen per a valoracions realitzades dins un grup concret, però no per a tots els humans. Vist que cada grup té els seus costums i tradicions, les accions morals que els diversos grups prenen són incomparables amb les dels altres, de manera que allò just i allò injust (val a dir, allò bo i allò dolent) són sempre relatius a una comunitat, que imposa –sovint de forma tàcita– les seves valoracions sociomorals, de manera tal que resultarà impossible posar d'acord els diferents grups humans en uns principis de validesa universal. Com diu el propi Durkheim a LES REGLES DEL MÈTODE SOCIOLOÒGIC: "els primers orígens de tot procés social d'alguna importància han de ser buscats en la constitució del medi social intern". Qualsevol intent de cercar principis sociomorals universals diferents als que tàcitament imposa cada comunitat concreta, serà, doncs, fàcticament debades.

L'obra de Durkheim fonamenta les dues grans vessants del pensament relativista (que és molt més senzill diferenciar acadèmicament que en la pràctica).

1.- El relativisme cultural: segons el qual els criteris morals depenen exclusivament de les diverses cultures.

2.- El contextualisme: segons el qual només podem saber si una proposició moral és correcta o incorrecta si la considerem en el context d'una acció.

Òbviament no es pot reduir l'obra durkheimiana a aquesta única teoria, que –a més– hom podria rastrejar ja a la vella sofística. Si Durkheim és encara un autor bàsic en sociologia no ho deu al seu relativisme, sinó bàsicament a la teoria de l'anòmia, rellegida per Parsons i altres sociòlegs nord-americans a l'endemà de la II Guerra mundial, però relativisme i anòmia van –com veurem– del bracet.

Relativisme i antiutilitarisme

El pensament relativista de Durkheim s'ha d'entendre en debat (sovint implícit) amb la teoria utilitarista. Com els utilitaristes, ell és un materialista, però el lloc central que en

L'utilitarisme ocupa el càlcul d'interessos de base econòmica, per a Durkheim correspon a la tradició i al pes específic de la religió en la consciència comunitària. En una carta a Simon Deploige, afirma que d'ençà de 1895 va tenir: "el sentiment net del rol capital jugat per la religió en la vida social". El que per a Mill era un fet de consciència –i per a Bentham una pura superstició– té per a Durkheim una força normativa de la qual resulta socialment impossible desempallegar-se, sense caure en la desesperació o en la mort social. L'imaginari religiós (per a usar una expressió "massa moderna") té una força normativa essencial en les representacions col·lectives, per sobre fins i tot dels interessos materials. Les religions i les comunitats són "fets socials" amb caràcter normatiu –val a dir, capaces d'encunyar fàcticament moral (o "ideacions col·lectives", en el seu vocabulari).

Durkheim és alhora:

.-Antivoluntarista: perquè creu que les voluntats individuals i subjectives no poden definir una acció social col·lectiva. És l'acció de l'esperit col·lectiu el que determina el "bé" social. En les seves paraules: "De la societat, i no del Jo, depèn la moral".

.-Antiutilitarista: perquè creu que és la religió i la tradició en general l'única instància capaç de normativitzar l'acció social.

L'axioma sociomoral bàsic de Durkheim, tal com el formula a SOCIOLOGIA I FILOSOFIA (cap. 2, III) és que: "mai no es pot voler altra moral que la que és reclamada per l'estat social dels temps".

L'obra de Durkheim presenta sis característiques ferrenyament antiutilitaristes:

1.- Considera que els fets sociològics "purs" estan amarats de valoracions morals: fets i valors s'impliquen mútuament. Cada fet ha de ser entès a partir de la valoració sociomoral que li és inherent o intrínseca –i no agregada o afegida, com diria un utilitarista.

2.- Considera que el context que fa possibles les valoracions morals és d'índole religiosa, i clarament intrínseca, mentre que per a un utilitarista la religió no pot ser considerada pel seu valor moral intrínsec, sinó per la seva repercussió social i –molt especialment– per les seves conseqüències sobre les vides i els interessos d'altri.

3.- Considera que el tribunal sociomoral és la comunitat, en la mesura que els individus no són "àtoms morals", sinó membres d'una comunitat activa que fa valoracions i pren decisions amb conseqüències pràctiques. Contra la hipòtesi utilitarista del càlcul felicitari global com a suma o agregat de felicitats individuals, Durkheim considera que fets i valors socials no són separables del seu context comunitari, únic espai on té sentit..

4.- Nega el criteri moral utilitarista del "màxim bé per al màxim nombre" en nom de la comunitat que valora a partir de tradicions culturals i de consensos que poden no ser útils.

5.- Nega que l'actuació racional dels individus sigui la de la maximització de beneficis, assenyalant que –en un context real– els individus se

senten condicionats a obrar a partir de les valoracions de la seva comunitat.

6.- Nega l'individualisme metodològic i l'autonomia moral, considerant que el subjecte moral és la comunitat, respecte a la qual tothom és dependent (heterònom). Per a Durkheim, com diu al cap. II de SOCIOLOGIA I FILOSOFIA: "el bé per excel·lència és la comunió amb els altres".

Com es pot observar, es tracta d'autèntiques canonades contra el nucli central ja no tan sols de l'utilitarisme, sinó de qualsevol concepció moral modernitzadora. No pot estranyar, doncs, que s'hagin emprat argumentacions durkheimianes a l'hora de reivindicar suposats drets de comunitats "primitives" (entre moltes cometes) a fer valoracions morals contràries als drets humans. La societat durkheimiana és "abans que res, un conjunt d'idees", en que els individus es troben relligats per les seves consciències o creences col·lectives; i en aquest sentit resulta conceptualment incompatible amb una societat moderna, que es podria definir com a "conjunt d'individus" o com a "conjunt d'interessos".

Qualsevol hipòtesi comunitarista, que pretén identificar una comunitat política determinada amb l'exercici d'unes suposades virtuts morals implícites usa –de vegades abusivament i sovint sense ni saber-ho– teories i hipòtesis durkheimianes. En tot cas el valor de cadascuna d'aquestes crítiques és molt diferent i ens n'ocuparem al final del text

Dos conceptes bàsics: "fet social" i "anòmia".

Si el sistema durkheimià té sentit encara avui (i al marge del valor que hom vulgui atorgar a la seva sociologia de la religió) és bàsicament per haver establert dos conceptes sense els quals resulta difícil fer sociologia: "fet social" i "anòmia".

1.- El primer principi de la sociologia de Durkheim és: "estudia els fets com si fossin coses". Aquest continua essent el principi metodològic bàsic de tota sociologia. Amb això ell creia acostar-se al positivisme de Comte, però en realitat els "fets" que li interessaven no eren "purs" sinó que estaven amarats de significació sociomoral. En altres paraules, tot i pretendre metodològicament que els fets poden ser estudiats amb el mateix rigor que els objectes o els esdeveniments de la naturalesa, en realitat s'interessava per un tipus de fet que té una clara valoració implícita i que pretén exhibir valor normatiu. Llibres com EL SUÏCIDI o LES FORMES ELEMENTALS DE LA VIDA RELIGIOSA mostren des del títol la mena de "fets" que Durkheim considerava significatius. Que aquests temes puguin ser estudiats amb aparell estadístic no els converteix en menys subjectius i carregats de significat emocional.

2.- El segon concepte fonamental en Durkheim és el que va definir com a "anòmia" (del grec: "sense norma"). "Anòmia" és l'expressió que emprà per a definir el fracàs en les condicions d'integració i d'integració social en les societats industrials (o "d'integració mecànica", segons el seu vocabulari. "Anòmia" designa, més específicament, el buit normatiu característic de les societats modernes en què hom viu un conflicte entre normes que ordenen conductes contràries. És el que succeeix, per exemple, en una societat que fomenta la solidaritat en l'educació, però que professionalment recompensa la competitivitat. Aquesta situació provoca certa confusió en l'individu, que se sent incapaç de interioritzar un codi normatiu clar i

estable. Per a Durkheim això és el que estava passant amb l'augment de la divisió del treball que estava desplaçant cada cop més la religió com a nucli principal de la cohesió social. L'anòmia influeix de manera especial en la vida econòmica i social, però també determina la vida domèstica.

Vist que els controls i normes tradicionals, que solia proporcionar la religió, han estat gairebé del tot anorreats per les societats industrials, el que ens quedaria és una sensació de frustració i manca de sentit. EL SUÍ CIDI, per exemple, és causat –entre d'altres factors– per l'anòmia creixent. Parsons va recollir aquest concepte i el va usar, després de la II Guerra mundial per tal d'explicar els canvis culturals produïts, segons ell, per l'absència creixent de models reguladors i la corrosió de les antigues normes que generaria desesperança i conductes desviades. De la mateixa manera, el concepte ha estat emprat abastament per tal d'explicar la crisi ideològica de les societats influïdes pel catolicisme romà després del Vaticà II.

La situació d'anòmia ofereix un criteri (conservador) per tal de jutjar els canvis socials. O, dit d'una altra manera, Durkheim insisteix a considerar que en el canvi social és tant –o més– significatiu allò que hom perd (en el cas de la crisi de la religió es perd cohesió social, conformitat...) com allò que hom creu guanyar (per exemple, autonomia). L'anòmia ens explica fins a quin punt el dinamisme de les societats es paga al preu (que pot ser psicològicament devastador) de la pèrdua de les seguretats morals que oferia la comunitat.

Treball, Estat i moralitat

Durkheim fou un cas exemplar de socialista conservador. Era socialista en la mesura que considerava que un sistema social basat en l'organització econòmica era millor que un de basat en la lliure iniciativa. Però alhora era conservador en la mesura que per a ell el socialisme implicava integració social i unitat moral, garantida per l'acció tutorial de l'Estat sobre la societat: en definitiva aquesta barreja és la més habitual en el jacobinisme centralista francès (el que de vegades s'ha anomenat sense cap ironia "socialisme dels professors", ideologia habitual del professorat d'ensenyament mitjà a l'escola pública).

Des del punt de vista ètic aquesta identificació no deixa de donar una pista sobre el perquè del relativisme que, històricament, ha tendit a ser una ideologia moral molt representativa de les burocràcies que consideren l'Estat com a únic absolut racional. Durkheim, però, no acceptaria dir que l'Estat és "absolut": més astutament prefereix emprar el terme "regulador". Tot allò que no passa per la moralitat sancionada per l'Estat és "irregular" (mot que aplicà explícitament a l'anarquisme) i, en tot cas, forma part de les creences privades socialment irrellevants. El relativisme és, des del punt de vista polític, un sistema còmode per tal de gestionar les diferències, que no són perseguides en tant que no discuteixin el paper ordenador de l'Estat –que és la primera raó d'existir de les castes burocràtiques. En la concepció jacobina de l'Estat hi ha un nucli de veritats morals públiques intocables, gestionades en origen per l'escola pública i pel professorat, revestit de funcions quasi sacerdotals, mentre es tolera, més que no s'accepta, un relativisme en les creences –més que en les pràctiques– de caràcter privat.

El socialisme durkheimià procurava, estrictament, un antídoto contra el socialisme marxista. Mentre Marx defensa la lluita de classes i la revolució, Durkheim arriba a dir que les revolucions són tan impossibles com els miracles. Per a ell el socialisme era un

“crit de dolor” i la tasca del sociòleg, com a conseller de l'estadista i com a orientador de l'opinió pública consistia a oferir remeis fundats en la ciència contra les malalties socials que havien donat origen al socialisme classista. En definitiva, el seu model de racionalitat és una burocràcia integradora. Les primeres lliçons del seu text L'EDUCACIÓ MORAL estan dedicades, significativament, a “l'esperit de disciplina” perquè, en les seves pròpies paraules: “és bo que l'home sigui disciplinat, fent abstracció dels actes” (Lliçó III). Però la disciplina no l'entén com “una simple policia exterior”, sinó que el que cal és interioritzar-la, convertint-la en: “un instrument sui generis d'educació moral que tingui el seu valor intrínsec”. És molt fàcil criticar per autoritària aquesta teoria de l'educació i del paper de l'escola com a reproductora de conceptes morals però convindria no oblidar que ha funcionat com a eina d'homogenitat social i meritocràtica (a França durant més de cent anys i a Itàlia una mica menys) mentre que, en canvi, altres models (deweians, clericals tipus Montessori o llibertaris, tipus Sumerhill) han caigut en l'elitisme o simplement s'han esfondrat per les seves pròpies contradiccions internes.

Dues menes de societats

La funció de l'educació pública –òbviament laica i en mans de l'Estat– és estrictament garantir que s'introdueixin determinats principis morals en els caparronets de tots els futurs ciutadans, perquè només així es garanteix l'ordre. La importància que atribuí a a l'ordre social, i la integració dels individus al seu si, és tan gran que –com s'escau al bon buròcrata jacobí– no veu l'Estat com una eina de relacions asimètriques, de dominació i d'explotació, sinó com un òrgan de reflexió col·lectiva de la societat. De la mateixa manera, la seva teoria del dret tracta de les formes de regulació normativa i mai dels interessos enfrontats, ni de la seva utilització per part del poder.

Això el porta a diferenciar molt clarament dos tipus (o models) de societats:

1.- Les de solidaritat mecànica (premodernes) que es mantenien unides per un dret molt repressiu i per una “consciència col·lectiva” que donava un valor suprem a la societat als seus interessos per sobre dels individus.

2.- Les de solidaritat orgànica (modernes) constituïdes al voltant de la divisió del treball, en ciutats demogràficament molt denses, seculares, individualistes i mogudes per un desig de justícia social (que per a Durkheim era la “religió de l'individualisme”).

El relativisme en una perspectiva durkheimiana seria, doncs, una lògica de la anòmia i de la modernitat que –amb tot– pot esdevenir una eina útil a allò que realment importa al bon jacobí: l'enfortiment de l'Estat. En societats de solidaritat orgànica és molt important que l'Estat disposi d'una burocràcia forta i convençuda del seu paper moral per a evitar les tendències

Elements per a una crítica de Durkheim

L'axioma moral de Durkheim (“mai no es pot voler altra moral que la que és reclamada per l'estat social dels temps”) té la dificultat de mancar de falsadors potencials. Per posar un exemple: si algú es fa de l'Opus Dei i, posem per cas, té dotze fills, això es deuria a “l'estat social dels temps”. Però si el mateix individu decideix divorciar-se, passar dels fills i marxar al Brasil, plantant l'Opus, seria també “per l'estat social dels temps”. I si a l'Opus hi troba solidaritat per part de japonesos, coreans, nord-americans, brasilers, catalans de Castellterçol i castellans de Papatrigo (Àvila) també es pot imputar al compte del famós “estat social dels temps”. Però una teoria que no

nega res, tampoc no afirma res: és senzillament inservible. Que ningú no pot sortir del seu temps és una obvietat cronològica; però que això l'obligui a subjectar-se a una moral, és un implícit difícilment demostrable, a no ser que hom visqui en un context molt extremadament conformista –i en aquest sentit “premodern”. Que per viure al mateix moment històric hi hagi una “unió mental”, per recollir l'expressió que usa a SOCIOLOGIA I FILOSOFIA, és francament discutible.

Per a Durkheim: “la societat és una cosa bona, desitjable per a l'individu, que no pot negar-la sense negar-se”. Òbviament una resposta ètica a aquesta afirmació passa per dir que “algunes societats” són, efectivament, bones i desitjables; però que, alhora, negar també “algunes societats” és una exigència moral –i sovint també una pura necessitat de supervivència (per ex., negar la societat masculista és una necessitat de supervivència per a les dones).

L'error conceptual de Durkheim prové de considerar les comunitats com unes entitats tancades i homogènies. Perquè, el fet que una família patriarcal (per ex., una societat rural empordanesa del 1900) sigui “tancada”, no significa que sigui “homogènia”, com saben i pateixen les víctimes del patriarcalisme. De fet, les comunitats tradicionals són moralment ofegadores i estan carregades de tensions mal resoltes (vegi's la literatura de Víctor Català) a partir del moment que les instàncies de poder estan vedades per naixement a la immensa majoria dels membres del grup (d'entrada, en un mas pairal empordanès, no tenen cap possibilitat de desenvolupament ni les dones (esposes o filles), ni els fills mascles que no siguin “hereus” o no resultin prou fiables per al patriarca, etc.). I l'homogenitat comunitària –com la seguretat– també és falsa perquè no depèn de cap dret, sinó d'una concessió graciosa (fàcil de veure en el tracte discriminatori que per motius psicològics es dona a membres que suposadament haurien de tenir el mateix estatus).

L'única homogenitat del patriarcalisme deriva de la misèria emocional que produeix; perquè pel que fa a la riquesa material és obvi que està en mans exclusivament del patriarca i del seu hereu. Vegi's, per exemple, les lleis tradicionals de l'herència a Catalunya que repugnen tota idea d'igualtat moral o d'homogenitat social.

Si les societats tradicionals no eren homogènies (somni d'estabilitat conservadora per excel·lència), és obvi que el relativisme cultural es basa en una idealització de la cohesió cultural que (suposadament) donen les normes morals. La idea que tota comunitat cultural és un “sistema solidari” (expressió molt durkheimiana, emprada en la seva definició de religió) remet a una pura idealització, molt del gust dels defensors actuals de les cultures del tercer món, però perfectament errònia –i sinistra per als oprimits, tot cal dir-ho.

Un altre argument que Durkheim empra d'una manera abusiva (contra l'utilitarisme) és la filosofia kantiana del deure, que ell identifica abusivament amb disciplina i amb hàbits interioritzats. Considera que la moral és un conjunt d'imperatius que hem de complir per exigència social, tot i que per a ell el deure ha d'anar acompanyat de formes de representació sensible (emotives), vist que la via del “deure pel deure” no és eficaç per ella sola. Però passa per alt que, en l'obra kantiana, el deure no es pot separar de l'autonomia moral i de la consciència, sense els qual esdevé una presó insofrible.

Certament, Durkheim no era un conservador ingenu i per això matisava –també al capítol 2 de SOCIOLOGIA I FILOSOFIA– que: “No estem de cap manera obligats a inclinar-nos dòcilment davant l'opinió moral. Fins i tot podem considerar legítim en

certs casos, rebel·lar-nos. Efectivament, pot succeir que (...) considerem el nostre deure jutjar contra idees morals que sabem antiquades". Però aquesta és una concepció ingènuament positivista de la moral i del progrés, vist que les normes no decauen per "antiquades" (hi ha gent que viu amb morals originades qui sap quants segles fa), sinó –senzillament– per injustes i perquè produeixen dolor. La gent no canvia de regles morals per "fer modern", sinó perquè descobreix sistemes que ofereixen una vida millor (o, com deia Popper "menys dolenta") a un més gran nombre.

Una resposta utilitarista a Durkheim

L'atomisme social utilitarista constitueix una exigència metodològica derivada de l'imperatiu il·lustrat d'autonomia moral. Això no significa que es negui, o es deplori, l'existència, en la realitat social, d'un munt de comunitats en què els individus es desenvolupen i fins i tot troben identitat quan són incapaços d'assolir-la ells tots sols. Cap utilitarista ha negat mai que existeixi la família o la nacionalitat. El que sí ha dit és que ningú no té cap raó racionalment consistent per tal de sotmetre's a exigències heterònomes de tipus comunitari en nom de la família o de la nacionalitat. Aquest és el sentit del famós paràgraf de Mill (a "L'utilitarisme") en què anima els bascos a aprendre francès com una via d'entrada a la modernitat i a la major llibertat i diversitat.

Considerar la comunitat com un tribunal és, senzillament, matar la llibertat i només resultava possible (i encara a quin preu !) quan no existien comunicacions ràpides. Però, precisament, una de les millors qualitats de les societats postmodernes és la de no obligar-nos a ser fidels a patrons i permetre'ns "reinventar" la identitat; cosa que cap societat tradicional no permetria. Si es considera que els codis morals d'una determinada comunitat (cristiana, musulmana o budista ...) són absoluts, s'impedeix la millora moral i el diàleg cultural. Portar-lo a la pràctica demana, paradoxalment, no pas un relativisme moral sinó l'adhesió a una sèrie de principis universals (a l'engròs, els recollits als Drets Humans de l'ONU), assumits amb imparcialitat.

BIBLIOGRAFIA

- Durkheim: *La Educación Moral*. Ediciones Morata. Madrid, 2002
- Durkheim: *Sociología y Filosofía*. Miño y Dávila editores. Madrid, 2000